

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ

Гора Ігор Юрійович –
здобувач кафедри юридичної
психології Національної академії
внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНОГЕННИХ ОЗНАК І ВЛАСТИВОСТЕЙ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

Розкрито психологічну характеристику криміногенних ознак і властивостей злочинів, учинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Здійснено аналіз головних показників кримінологічної характеристики певного виду злочинів (рівня, структури, динаміки). Запропоновано типологію потенційних жертв протиправних діянь на ґрунті расової та національної нетерпимості.

Ключові слова: ксенофобія; расова нетерпимість; національна нетерпимість; релігійна нетерпимість; толерантність; масова свідомість.

Раскрыта психологическая характеристика криминогенных признаков и свойств преступлений, совершенных по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Осуществлен анализ основных показателей криминалогической характеристики определенного вида преступлений (уровня, структуры, динамики). Предложена типология потенциальных

жертв протиправних дій на почве расової и національної нетерпимості.

Ключевые слова: ксенофобия; расовая нетерпимость; национальная нетерпимость; религиозная нетерпимость; толерантность; массовое сознание.

The article deals with the psychological characteristics of criminogenic characteristics and properties of crimes committed with racial, national or religious intolerance.

The analysis of the main indicators of criminological characteristics of a particular type of crime (level, structure, dynamics). Indicated that racial, national or religious intolerance means any distinction, exclusion, restriction or preference based on beliefs about the necessity of nullifying or impairing the rights of others (different) races, ethnicities or religions. The difference is the mentality of differing religious and racial groups and explains, in our view, the origins of socially dangerous and illegal phenomena in the interaction of these entities.

Basic, in our opinion, the reasons for crimes committed with a racial, national or religious intolerance. It is noted that the causal relationship between the different races and religions and mutual intolerance is an objective difference worldview that creates the image of «the other», ie enemy in the perception of each other (enemy life, health, culture, traditions, etc.). A typology of potential victims of unlawful acts of racial and ethnic intolerance.

Keywords: xenophobia; racial intolerance; ethnic intolerance; religious intolerance; tolerance; the mass consciousness.

Ознайомлення з теоретичними та науково-практичними публікаціями, присвяченими проблемам попередження тих чи інших видів злочинів, свідчить, що викладенню відповідних пропозицій і рекомендацій завжди передує опис кримінологічної характеристики певного виду злочинів або злочинності. Така характеристика передбачає, перш за все,

оцінку злочинності загалом та злочинності як явища, що має певні закономірності й тенденції [1, с. 12]. Цілком логічним є те, що головними показниками кримінологічної характеристики певного виду злочинів вважають рівень, структуру та динаміку.

Рівень – кількісна характеристика злочинності в конкретно взятій державі (регіоні, районі, місті) за певний проміжок часу, що передбачає кількість учинених злочинів, кількість осіб, які їх учинили (абсолютні показники), а також коефіцієнти злочинності (відносні показники). *Структура* злочинності – її якісна характеристика, що є часткою (питомою вагою) і співвідношенням різних кримінологічних груп, видів злочинів у їх загальній кількості за певний проміжок часу на певній території. *Динаміка* – кількісний показник становлення й розвитку певного виду чи типу злочинності, а також подальшого його прогнозування.

Науковці зазначають [2–4], що *расова, національна чи релігійна нетерпимість* означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, засновані на переконаннях щодо необхідності знищення або применшення прав представників інших (інакших) рас, етносів чи релігій. На нашу думку, це одне з головних протиріч, що існують упродовж історії людства та породжують безліч конфліктів.

Згідно зі статистичними даними за 2012 р., на Землі християнами є 2 млрд осіб (33 % населення), іслам сповідують 1,188 млрд (19,6 %), індуїзм – 811,3 млн (13,4%), буддизм – 360 млн (5,9 %), етнічні релігії – 228,4 млн (3,8 %), іудаїзм – 14,4 млн (0,2 %), невіруючих – 641 млн та атеїстів – 220 млн осіб [5, с. 117].

Расових відтінків набагато більше. Дослідники пропонують наступний перелік расових груп [6]: австралійська, альпійська, американська, арійська, арменодна, атлант-балтійська, балкано-кавказька, біломорсько-балтійська, динарська, євразійська, європеодна, індо-середземноморська, кавказька, лапонодна, монголодна, негроїдна, ферганська, передньоазійська, північна

(нордійська), сибірська, середземноморська, середньоевропейська, уральська, центральноазійська, центральноєвропейська, екваторіальна (негро-австралоїдна), ефіопська, південносибірська.

Через такий багатоманітний характер рас, у подальшому міжрасові відносини ми будемо іменувати також міжетнічними. Адже навіть експерти в расових питаннях не завжди мають змогу помічати відмінності між близькими одна до одної раси, й нетерпимість між народами тут можна означити саме як етнічну. Водночас учені виділяють головні раси, що об'єднують вищезазначені змішані типи.

Об'єднані показники расового розподілу населення планети є такими: європеїдна – 42,9 %, монголоїдна – 19,1 %, негроїдна – близько 7 %. Інші – представлені змішаними та проміжними расовими групами: ефіопи, малагасійці, меланезійці, метиси, мулати [7, с. 91]. Це фізичне расове різнобарв'я супроводжується й ментальними відмінностями його носіїв. Ментальність – це сукупність установок свідомості, звичок мислення, схильностей сприйняття, поведінки й повсякденних вірувань індивіда або соціальної групи. Вона формується залежно від культури, традицій, соціальних структур.

Відмінність менталітету співіснування різних релігійних, расових груп і пояснює, на нашу думку, витoki суспільно небезпечних та протиправних явищ у взаємодії цих суб'єктів. Тобто історичні передумови причинного зв'язку між діями або бездіяльністю й фактом взаємної шкоди членів цих груп – взаємна нетерпимість щодо зазначених відмінностей. Причинний зв'язок між представниками різних рас і релігій та взаємною нетерпимістю полягає в об'єктивній різниці світосприйняття, що породжує образ «іншого», тобто ворога в сприйнятті один одного (ворога життя, здоров'я, культури, традицій тощо). Ці процеси, на думку дослідників, існують поза людською свідомістю й не залежать від неї [8–9], а отже, за своєю сутністю є ірраціональними.

Ми погоджуємося з М. В. Ломоносовим стосовно того, що всі явища в природі та суспільстві взаємопов'язані й взаємообумовлені [10, с. 240]. З огляду на це, *юридико-психологічні чинники вчинення злочинів із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* – це міжрасова, міжнаціональна та міжрелігійна ворожість; історично сформовані ворожі стосунки між певними етносами та релігіями, що передаються від одного покоління до іншого. Завдяки цьому вони стають феноменами масової свідомості та набувають позасвідомого характеру.

На нашу думку, головними причинами цього негативного явища є:

недостатній рівень толерантного національного виховання в освітніх навчальних закладах: школах, середніх спеціальних навчальних закладах і ВНЗ;

відсутність контролю з боку держави за діяльністю різних політичних рухів екстремістської національної спрямованості або навіть спрямування державної політики в напрямі підбурювання расової, національної чи релігійної ворожнечі;

недоліки в освіченості певних етнічних та релігійних груп.

Узагальненим поясненням такої ситуації слід уважати економічні, соціально-психологічні, етичні та інші чинники, що породжують і загострюють такі конфлікти, сприяючи переведенню їх у площину суспільно небезпечних і протиправних явищ.

Уважаємо, що підґрунтям юридико-психологічних чинників учинення злочинів із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості є *геополітичні та географічні чинники*. У цьому сенсі статус нашої країни (майже в центрі євразійського континенту) особливо проблемний: вона є транзитним вектором у міграції представників багатьох народів до країн Європи. Таке міграційне, навіть за умов тимчасовості, різноманіття створює простір для міжетнічних та міжконфесійних (різні раси й етноси зазвичай мають різні релігії) конфліктів.

Водночас досить толерантна міграційна політика нашої держави може, на нашу думку, мати певні негативні наслідки для її громадян, які в умовах наявної економічної нестабільності часто втрачають соціальні надії та орієнтації. Відповідно, не маючи очікуваних державних гарантій особистого добробуту, значні групи населення стикаються з конкуренцією на ринку праці та нав'язуванням соціокультурних стереотипів «чужинцями». Це створює соціальну напруженість, поглиблену невизначеністю життєвих перспектив: навчання; працевлаштування; різким майновим розшаруванням в суспільстві; невідповідністю між інформаційною картиною соціуму, створеною політиками й ЗМІ, та реальністю.

Це сприяє формуванню готовності до *подолання такої напруженості шляхом встановлення «винуватих»*, якими, як відомо із соціальної психології, найчастіше стають «Вони» – представники інших рас, етносів і релігій. Особливо вразливою в цьому сенсі є молодь через особливості сенситивного до чужих впливів розуму юних осіб: характерне для молоді групове проведення часу та наслідування лідерів створює небезпеку зловживань із боку останніх через можливу керованість їх поведінки екстремістськими політичними мотивами.

Не менш важливою передумовою, на нашу думку, є *слабкий або відсутній соціальний контроль за середовищем представників інших рас, етносів та релігій*, що проживають на території нашої країни: нетерпимість може бути притаманна як громадянам приймаючої країни, так і новим членам суспільства, які більшою чи меншою мірою прагнуть у ньому адаптуватися. При цьому важливим аспектом слід уважати активізацію діяльності щодо *виявлення нелегальних іммігрантів*, які стали безпритульними, повіями, жебраками чи ведуть інший антисуспільний спосіб життя. Зусиллями окремих благодійних організацій таку ситуацію змінити неможливо.

Слід зазначити, що расизм і злочини на ґрунті ксенофобії не були характерними для українського суспільства досить

тривалий час. Один із перших резонансних проявів ксенофобії в Україні датується липнем 2001 р., коли біженця з Руанди було забито на смерть поблизу його помешкання в м. Вінниця, що викликало офіційну стурбованість Верховного Комісару ООН із питань біженців. Цей випадок за часом співпадає із загальним поширенням злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, що стали відчутною проблемою в країнах постіндустріальної Європи через невіршеність питань у сфері міграційної та національно-культурної політики [11].

Починаючи з середини 2002 р. в українському суспільстві спостерігалось підвищення рівня ізоляціонізму та ксенофобії, що супроводжувалися зростанням кількості публікацій із ксенофобськими відтінками. Результати соціологічних досліджень також свідчать про зниження протягом років незалежності питомої ваги психологічно відкритих та схильних до національної толерантності людей, зокрема більш ніж у 3,5 раза.

На думку окремих дослідників, практично половину населення у 2003 р. становили громадяни з ізоляціоністськими настроями, а кількість носіїв ксенофобських настроїв виросла більш ніж учетверо. Водночас експерти Держдепартаменту США оцінювали рівень ксенофобії в Україні як такий, що не перевищує її рівень в інших посттоталітарних країнах. Можливо, це було зумовлено тим, що більшість випадків не мали насильницького характеру, обмежувалися лише словесними образами, зображенням антисемітських графіті та зрідка – актами вандалізму на кладовищах [11].

Більш загрозливі результати ескалації ксенофобських настроїв стали помітними після 2005 р., коли в Україні набули організаційного оформлення угруповання скінхедів. Утворившись як аполітичні групи молоді робочих кварталів, вони згодом почали переслідувати вихідців з Азії, а пізніше – будь-яких представників іншої раси чи нації. Оскільки скінхедрух об'єднував велику кількість молоді, ним зацікавилися політичні партії, що сповідували неонацистські та расистські

погляди. Так виникло праве крило субкультури скінхедів – «бритоголові» (bonehead), яке створило загони footsoldiers – солдатів вулиці, штурмовиків. Представники цих угруповань не приховують своєї головної мети – розпалювання расової та національної ворожнечі шляхом закликів до насильства.

Найбільш уразливими щодо впливу неонацистської пропаганди бонхедів є підлітки та молоді люди. Їх увагу привертає все нове, яскраве, незвичне, наприклад, книги бонхедів із назвами: «Хуліганський стиль рукопашного бою», «Використовуй те, що під рукою», «Бійка як вона є», що містять поради відносно проведення вуличних бійок, нанесення максимальних поранень супротивникові тощо.

Допускаючи діяльність таких молодіжних угруповань, держава сприяє зростанню екстремізму в молодіжних субкультурах. Боротися потрібно не з наслідками, а з причиною – безконтрольним поширенням радикальних, часто протизаконних чи просто злочинних угруповань.

Аналіз періодичних видань, передусім Інтернет-ресурсів, України дає змогу стверджувати, що організаційно скінхеди здебільшого є повноцінно оформленими групами, адже їм притаманні: схильність до насильства, жорстка внутрішня ієрархія, дисципліна, тенденції до політизації своєї діяльності. На українському просторі найбільш активними та агресивними є ультраправі групи «Патріот України», рух «Біла Влада – Скінхед Спектрум» (White Power – Skinhead Spektrum), українська філія світової екстремістської мережі «Кров і Честь» (Blood & Honour), воєнізована неонацистська секта «Світова Церква Творця Рутенія» (World Church of the Creator Ruthenia, WCOTC). Їх об'єднує загальна ідеологія расизму та націоналізму, яка сповідує перевагу над іншими расами й етносами.

До нападів на іноземців схильні не лише скінхедівські угруповання, а й молодіжні націоналістичні організації, яких підтримують деякі політичні партії. Як і будь-який молодіжний рух, скінхеди та націоналісти не утворюють єдиної організації, а

становлять мережу угруповань зі спільними світоглядом, атрибутикою й способом життя.

Ступінь толерантності/нетолерантності (ксенофобії) населення України стосовно різних етнічних груп є однією з провідних дослідницьких тем, за якими Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) здійснює моніторинг починаючи з 1994 р. Так, у прес-релізі, присвяченому Міжнародному Дню толерантності, який відзначають щорічно 16 листопада, КМІС було представлено дані дослідження за 20 років, у тому числі й 2013 р. Такі опитування було проведено серед дорослого населення України (віком від 18 років), щорічно близько 2000 респондентів.

Рівень толерантності визначається за шкалою соціальної дистанції Богардуса: респондентів запитували, чи погоджуються вони, щоб представники певної етнічної групи були членами їх сімей; якщо ні, то друзями, сусідами, колегами, жителями України, гостями України чи взагалі не слід пускати в Україну. У цьому контексті вважаються толерантними ті, хто погоджується, щоб представники тієї чи іншої етнічної групи проживали в Україні.

Опитування КМІС у лютому 2013 р. показало, що найвищим є рівень толерантності населення України відносно таких етнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців (94 %) та росіян (85 %), білорусів (76 %) та євреїв (63 %); найнижчим – до представників чорної раси (тільки 22 % погоджуються, щоб вони жили в Україні). Нижчим за 50 % є толерантність відносно арабів, метисів і мулатів, кримських татар, поляків, румун, молдаван, американців та ін. Особливо нестабільним із тенденцією до погіршення є ставлення до афроамериканців і циган.

Якщо вважати, що найкраще ставлення до етнічної групи характеризується тим, що респондент погоджується, щоб представник цієї групи був членом його родини (це найменша соціальна дистанція – 1 бал), а найгірше ставлення – «не пускав би в Україну» (найбільша дистанція – 7 балів), інші відповіді

(друзі, сусіди, колеги, жителі України, туристи) – від 2 до 6 балів, то середнє арифметичне цих балів може трактуватись як рівень ксенофобії. Згідно з результатами досліджень, проведених КМІС, рівень ксенофобії в Україні постійно зростав з 1994 до 2008 р., у 2009–2011 рр. намітилися ознаки незначної стабілізації ситуації (рівень ксенофобії навіть дещо знизився), з 2012 р. – знову почав зростати.

Користуючись даними інтернет-ресурсів, можемо запропонувати таку типологію потенційних жертв протиправних діянь на ґрунті расової та національної нетерпимості.

1. Мігранти-комерсанти – іноземці, які залишилися в Україні після розпаду СРСР (в'єтнамці, афганці, араби) та змогли знайти свою «нішу» у сфері харчової промисловості, сільського господарства, торгівлі на речових і продовольчих ринках переважно у великих містах (Київ, Одеса, Миколаїв, Харків, Херсон тощо). Частина з них одружилися з місцевими жителями, мають родини та житло; інші – проживають великими групами в найманих квартирах.

2. Мігранти-транзитники – вихідці з бідних країн Африки, Азії, Кавказу та Середньої Азії, що прагнуть до країн Євросоюзу. До цієї категорії належать також біженці з «гарячих точок» – громадяни країн, у яких ведеться війна (зараз це здебільшого вихідці з арабських країн). Бізнесом стосовно переправлення до Європи нелегальних мігрантів, що оцінюється в сотні тисяч доларів, керують міжнародні злочинні угруповання.

3. Мігранти-«раби» – працівники нелегальних підприємств («цехів»), частина з яких заробляють гроші, щоб відправити їх родинам, інші – щоб накопичити суму для нелегального перетину кордону. Частіше такі «цехи» локалізуються навколо великих ринків та спеціалізуються на виготовленні одягу, взуття, на які потім нашивається товарний знак популярного виробника.

Статистичні дані МВС України фіксують чітку тенденцію до зростання кількості злочинів, учинених стосовно іноземців. Упродовж останніх шести років кількість протиправних

посягань, унаслідок яких постраждали громадяни іноземних держав, збільшилася більше, ніж у два рази: з 1256 у 2008 р. до 2805 у 2013 р. (загалом кількість потерпілих збільшилася в 1,3 раза). При цьому кількість потерпілих жінок збільшилася в 2,7 раза (з 278 до 1008), потерпілих неповнолітніх – в 1,9 раза (з 29 до 54).

Структура та динаміка злочинності стосовно іноземних громадян є відображенням загальної структури та динаміки злочинності: питома вага крадіжок становить 45,7–71,1 %; корисливо-насильницьких злочинів – 10–15 % (упродовж зазначеного періоду ці показники мають тенденцію до зменшення: 15,8, 14,8, 14,5, 10,3, 9,2, 9,3 %); питома вага насильницьких злочинів коливається в межах від 1 до 3 % (умисні вбивства: 2,4, 1,9, 3, 2,9, 1,4, 1 %; тяжкі тілесні ушкодження: 2,3, 2, 2,9, 2,9, 1,2, 1 %; тілесні ушкодження середньої тяжкості: 1,8, 1,8, 2,1, 1,5, 1,3, 1,6 %). Досить часто іноземці стають жертвами шахрайства (3–6 %) та хуліганства (2–5,3 %).

Проте в офіційній статистиці не відображено частини злочинів, учинених винятково з мотивів расової, національної та релігійної ворожнечі. Хоча рівень розкриття злочинів, що вчиняються стосовно іноземних громадян, становить 84 % проти 59,1 % у середньому по державі, проте протягом 2009–2013 рр. було завершено лише 11 кримінальних справ та кримінальних проваджень згідно з п. 14 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу (КК) України, 13 кримінальних справ згідно з ч. 2 ст. 121 КК України, 3 кримінальних справи згідно з ч. 2 ст. 129 КК України, 6 кримінальних справ згідно зі ст. 161 КК України та 8 кримінальних справ згідно зі ст. 300 КК України, загалом 27 – стосуються злочинів проти життя та здоров'я особи, 14 – злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав, свобод людини та громадянина, злочинів проти громадського порядку та моральності [11]. Очевидним є те, що це число не відображає реальної кількості, оскільки за оцінками

незалежних експертів, кількість злочинів, учинених на ґрунті расизму та ксенофобії, становить близько 190 на рік.

Зазначене підтверджується результатами проведеного нами анонімного опитування представників расових і національних меншин, які проживають в Україні. Загалом вибірка представлена 49 особами – студентами й трудовими мігрантами, причому перші погодилися відповідати на наші запитання в режимі Інтернет-контакту (21 особа, усі – чоловіки), другі – в формі нестандартизованого інтерв'ю (28 осіб, з них 18 чоловіків). Незважаючи на недостатню наукову коректність такого методичного підходу, уважаємо, що таким чином нами було з'ясовано ставлення до проблеми расизму та ксенофобії респондентів двох головних типів контингенту – потенційних жертв означеної категорії злочинів.

Отже, усі без винятку респонденти вважають нетерпимість на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі актуальною для України проблемою. Вони оцінюють стан своєї захищеності та власної безпеки стосовно кримінальної агресії як посередній (59,2 %) та недостатній (40,8 %), а ймовірність учинення злочинів стосовно себе чи інших представників етнічних меншин як досить високу. Безперечно, така ймовірність має значення під час оцінювання громадянами власної безпеки стосовно кримінальної агресії та стану своєї захищеності в суспільстві.

Абсолютно захищеним від кримінальної агресії не відчуває себе жоден респондент: 89,8 % із них зазначають, що ставали об'єктом нетерпимості на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі. Така нетерпимість полягала у: висловленні негативних емоцій (89,8 %); словесних образах (77,6 %); небажанні вступати у взаємодію, ігноруванні звертань (61,2 %); застосуванні фізичної сили (30,6 %); учиненні правопорушень (22,4 %); учиненні злочинів (16,3 %).

На думку опитаних, відносно представників етнічних груп учиняють переважно: хуліганство (67,3 %), нанесення тілесних

ушкоджень (59,2 %), вимагання (55,1 %), крадіжки (42,9 %), грабежі та розбої (38,8 %); із меншою частотою – нанесення тяжких тілесних ушкоджень (24,5 %) та вбивства (18,4 %). Водночас може бути вчинено і будь-який інший злочин (67,3 %).

Практично всі респонденти зазначають, що потенційна небезпека кримінальної агресії переслідує їх майже постійно й цим обмежує відчуття свободи. Кримінальна агресія на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості може бути наявною в місцях масового відпочинку (22,4 %), у місцях масового скупчення громадян (16,3 %), на вулиці (16,3 %), у магазинах та закладах громадського харчування (10,2 %), за місцем проживання (10,2 %), на території навчальних закладів (4,1 %) та в будь-якому місці (20,4 %).

За результатами опитування, лише 24,5 % громадян цілком влаштовує існуючий рівень кримінально-правового захисту. Більшість респондентів не вважають існуючий рівень кримінально-правової захищеності представників етнічних меншин достатнім: як задовільний його оцінили 63,3 %, як незадовільний – 30,6 %. При цьому рівень латентності злочинів, учинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, вони оцінюють як досить високий (30,6 %) або ж переконані, що про такі злочини, якщо вони вчинені в умовах неочевидності, лише в поодиноких випадках стає відомо правоохоронним органам (30,6 %), а потерпілі взагалі не звертаються до правоохоронних органів (14,3 %). Зазначене дає змогу стверджувати, що рівень латентності категорії злочинів, яку ми досліджуємо, становить приблизно 1/5, тобто є високим.

Отже, расова, національна чи релігійна нетерпимість означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, що ґрунтуються на переконаннях відносно необхідності знищення або применшення прав представників інших (інакших) рас, етносів чи релігій. Витоками суспільно небезпечних і протиправних явищ у взаємодії цих суб'єктів є

різниця менталітету співіснування та взаємна нетерпимість щодо означених відмінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Курашвили А. А. Криминологические проблемы борьбы органов внутренних дел с грабежами и разбоями : [учеб. пособие] / А. А. Курашвили. – М.: МВШМ МВД СССР, 1990. – 58 с.
2. Авдеев В. Б. Раса и этнос / В. Б. Авдеев, А. Н. Севастьянов. – М. : Книжный мир, 2008. – 155 с.
3. Волошин В. В. Епістемологія релігії: онтологічні припущення, ключові концепти, пізнавальні стратегії / В. В. Волошин. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 446 с.
4. Докаш В. І. Феномен релігії у творах античних і середньовічних мислителів / В. І. Докаш ; [за ред. В. О. Балуха]. – Чернівці : Рута, 2012. – 303 с.
5. Докаш В. І. Психологія релігії / В. І. Докаш. – Чернівці : Рута, 2012. – 463 с.
6. Суковатая В. А. Философия Другого в XX веке: раса, нация, гендер : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.04 / Суковатая Виктория Анатольевна. – Харьков, 2009. – 435 с.
7. Мельник І. Г. Основи демографії : навч.-метод. посіб. для студ. спец. «Психологія» / І. Г. Мельник. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – 126 с.
8. Кобрисенко Д. О. Динаміка «образу Я» в процесі ідентифікації особи з політичною партією як референтною спільнотою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Політична психологія» / Д. О. Кобрисенко. – К., 2013. – 16 с.
9. Луценко М. Ю. Фрустрація потреби у власності як чинник деформування ціннісно-сислової сфери молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук :

спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / М. Ю. Луценко. – К., 2013. – 18 с.

10. Ломоносов М. В. Избранные произведения / М. В. Ломоносов. – М. : Наука, 1986. – 560 с.

11. Статистика сообщений о жертвах нападений на почве ненависти в Украине. 2006–2011 гг. (по состоянию на 12 авг. 2011 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://noborders.org.ua/ru/poleznye-dokumenty/analitika/statystykasooobschenyj-o-zhertvah-napadenyj-na-pochve-nenavysty-v-ukrayne-2006-%e2%80%932011-hh>.